

Om rettferdighet, ansvar og kompensasjon

Astri Drange Hole¹

Sammendrag

Med utgangspunkt i økonomisk og filosofisk litteratur belyser artikkelen sammenhengen mellom rettferdighet og ansvar. Den konkretiserer og klargjør hvilke forhold det kan være rimelig å anta at vi bør være ansvarlige for, samt antyder hvordan dette bør påvirke offentlige omfordelingsmekanismer. Første del av artikkelen er en gjennomgang av ulike kriterier for omfordeling. Det gjøres rede for en velferdistisk tilnærming hvor ansvarlighet ikke er en eksplisitt faktor i analysen. Videre i denne delen gjøres det kort og summarisk rede for ulike måter å «modellere» ansvarlighet på. I andre del av artikkelen gjennomgås noen av disse «modellene» mer systematisk, samtidig som de kobles opp mot ulike kompensasjonssystemer.

---

1 INNLEDNING

I tradisjonell økonomisk analyse kan ikke likhetsbetraktninger frikobles fra effektivitetsbetraktninger, fordi økonomiske aktører kan påvirke utfallet av ulike omfordelingsmekanismer. Omfordelingen kan ha insentiveffekter, slik at aktørenes innsats påvirkes, og det kan i sin tur påføre økonomien et effektivitetstap. Dette er triviell kunnskap for økonomer. I en velferdistisk tilnærming antas belønning å være et virkemiddel til å motivere visse typer adferd – belønningen har insentiveffekt, mens i ikke-velferdistiske normative teorier er hovedpoenget at aktørene fortjener belønning for innsats uansett om belønningen har insentiveffekt eller ikke (Cappelen og Tungodden 2002/2003). I politisk filosofi er det triviell kunnskap at likhet kan gå på bekostning av ansvar, og i en filosofisk analyse kan ikke likhetsbetraktninger frikobles fra ansvarlighetsbetraktninger fordi full likhet kan i varierende grad frita aktørene fra konsekvensene av egne valg (ansvar).

I tradisjonell velferdsøkonomi vektlegges ikke ansvarlighet. Imidlertid har økonomisk analyse av samfunnsøkonomisk velferd over tid tatt opp i seg elementer fra politisk filosofi slik at det antas at økonomiske aktører til en viss grad er ansvarlig for egen livssituasjon, men «å modellere» ansvar er ikke uten videre trivielt. I en velferdistisk tilnærming hvor det er aktørenes konsistente preferansestruktur som er referanse for valg av økonomisk politikk, er ikke ansvarlighet en eksplisitt faktor i analysen. I nyere tilnærminger til omfordelingsproblematikken antas det at aktørene har ansvar for visse personlige karakteristika slik at en eventuell utjevningmekanisme blir begrenset (Fleurbæy 1995c). Konkretisering av dette er imidlertid vanskelig. Dette har vært tema i moralfilosofisk debatt lenge, men er etter hvert blitt et tema i den økonomisk-politiske debatten også. Debatten spenner egentlig fra en metafysisk fri vilje debatt til velferdisme.

---

¹ Astri Drange Hole er dr.oecon fra Norges Handelshøyskole. Hun er førsteamanuensis ved Høgskolen i Bergen.

I tradisjonell økonomisk analyse har likhetsbetraktninger i hovedsak vært betraktninger omkring inntektsutjevning, mens i filosofisk analyse har disse betraktningene hatt et mye videre perspektiv. Over tid har imidlertid økonomisk analyse også på dette punktet tatt opp i seg elementer fra politisk filosofi slik at kravet til rettferdighet ikke lenger bare er å forstå som et krav til lik velferd operasjonalisert som lik inntekt.

I denne artikkelen vil jeg ved hjelp av henvisninger til relevant litteratur – både økonomisk og filosofisk – belyse sammenhengen mellom rettferdighet og ansvar. Jeg vil konkretisere og klargjøre hvilke forhold det kan være rimelig å anta at vi bør være ansvarlige for, samt antyde hvordan dette bør påvirke offentlige omfordelingsmekanismer eller kompensasjonsordninger. Første del av artikkelen vil være en gjennomgang av ulike kriterier for omfordeling, og jeg starter med å gjøre rede for en velferdistisk tilnærming hvor ansvarlighet ikke er en eksplisitt faktor i analysen. Videre gjør jeg i denne delen kort og summarisk rede for ulike måter å «modellere» ansvarlighet på. I andre del av artikkelen gjennomgås noen av disse «modellene» mer systematisk, samtidig som de kobles opp mot ulike kompensasjonssystemer.

2 KRITERIER FOR OMFORDELING

A. Velferdisme

Økonomer har vanligvis antatt at det er nytte eller preferanseoppfyllelse som skal være grunnlaget i en fordelingsdebatt, og verktøyet som anvendes er sosiale velferdsfunksjoner. Hvilken type velferdsfunksjon som kan brukes, avhenger av informasjonsgrunnlaget, og forståelsen av informasjonsgrunnlaget i en fordelingsdebatt kan påvirke oppfatningen av hva som er en rimelig velferdsfunksjon. Informasjonstilgangen er med andre ord avgjørende for muligheten til å operasjonalisere velferdsfunksjonen. Tradisjonelt har inntektsnivå vært brukt som proxy for velferd. Det er en pragmatisk løsning mer enn en tilfredsstillende løsning på problemet med sammenligning mellom individers nyttenivå. Det er nemlig ikke nødvendigvis slik at to individer som har samme inntekt har like gode liv? Og hva med den enkeltes ansvar for å oppnå et godt liv? Har ikke individene noe kontroll over egen velferd? Dersom de eventuelt har kontroll over noe, bør de ikke da ta ansvar for det? I en velferdistisk analyse er argumentene i den sosiale velferdsfunksjonen de ulike samfunnsmedlemmenes individuelle nytte, og optimal inntektsfordeling er den fordelingen som maksimerer verdien av denne funksjonen. Imidlertid – overgangen fra individuelle preferanser til kollektive handlinger er problematisk, og det er ikke uten videre trivielt å aggregere individuelle preferanser. Kenneth Arrow (1950) har vist at det ikke finnes en etisk akseptert metode som gjør det mulig å omgjøre individuelle preferanser til kollektive handlinger. I følge Arrow er vi ikke garantert konsistente beslutninger i et demokratisk samfunn; for å oppnå rasjonelt og konsistent, må myndighetene tillegges diktatorisk makt.

Utilitarisme

Den klassiske velferdistiske tilnærmingen er utilitarisme hvor det antas at samfunnets velferd er sum over individenes nytte, og det innebærer at optimal fordeling av samfunnets ressurser er den verdien som maksimerer total nytte. Nyttebegrepet kan dateres tilbake til den engelske filosofen Jeremy Bentham (1748-1832). Han var opptatt av sosiale reformer, og ønsket en referanse løsrivet fra religiøse argumenter til å vurdere ulike politiske reformer. Bentham utviklet den utilitaristiske skolen, og denne skolen var opptatt av «the calculus of pleasure and pain». Nytte eller velferd var for Bentham det eneste som hadde verdi. Han mente alle ville innse dette dersom de klarte å løsrive seg fra sine fordommer. Dersom nytten er målbar og sammenlignbar, bør man velge den politikk som gir størst nytte. John Stuart Mill (1806-1873) videre-

utviklet og nyanserte Benthams ideer om utilitarisme som en ikke-religiøs moralteori – en egalitær etikk – som uttrykker moralsk likhet mellom individer ved å gi like mye vekt til alle individers gevinster og tap. Aggregert velferd er ikke interessant per se. Aggregert velferd – sum over individenes nyttefunksjoner – følger av at alle individer gis lik behandling. Imidlertid kan maksimering av totalnytte innebære at det ikke blir lagt nok vekt på individuell gevinst eller tap. I det perspektivet kan utilitarismen kanskje ikke betraktes som en egalitær etikk.

Maximin og leximin

En annen velferdistisk tilnærming antar at samfunnets velferd er lik velferden til det individ eller den gruppe som har lavest nytte (maximin nytte). Optimal fordeling av samfunnets ressurser er den verdien som jevner ut individenes nyttenivå. Leximin-prinsippet representerer en annen velferdistisk tilnærming – samfunnets velferd er lik velferden til den dårligst stilte i samfunnet, eventuelt den nest dårligst stilte – dersom den dårligst stilte er indifferent – eventuelt den tredje dårligst stilte – også videre. Både maximin- og leximinprinsippet kan betraktes som egalitære prinsipper.

Svakheter ved velferd som omfordelingskriterium

En velferdsfunksjon av typen maximin og leximin stiller krav til informasjon slik at vi kan sammenligne nyttenivå, mens dersom vi skal bruke en utilitaristisk velferdsfunksjon, må vi ha tilgang på informasjon slik at vi kan sammenligne gevinster og tap. For å anvende en standard kvasikonkav velferdsfunksjon må vi ha informasjon tilgjengelig slik at vi kan sammenligne både nyttenivå og gevinster og tap. Vi ser at type sosial velferdsfunksjon som er tilgjengelig vil være avhengig av informasjonsgrunnlaget. Imidlertid, det er heller ikke uten videre trivielt å sammenligne ulike individers nytte. For å kunne sammenligne må vi forutsette at alle i samfunnet har lik nyttefunksjon, og at en persons marginalnytte av inntekt bare er avhengig av vedkommendes inntekt, og avtagende i inntekt. Marginalnyttens av en ekstra krone er da større for en person med lav inntekt enn for en person med høy inntekt. Imidlertid, er det ikke uten videre gitt at en person med høy inntekt er lykkeligere enn en person med lavere inntekt, og det er heller ikke sikkert at nytten av en ekstra krone er mindre for de med høy inntekt enn for de med lavere inntekt. Problemet med å sammenligne individers nytte omgås dersom vi anvender Pareto-kriteriet, som er et verdinøytralt kriterium. Ethvert annet omfordelingskriterium vil være preget av et visst verdisset. En Paretoforbedring innebærer at noen får det bedre men ingen får det verre; individuell nytte har betydning, men det er ikke behov for å sammenligne ulike individers nytte.

Gitt veldefinerte og eventuelt operasjonaliserbare nyttefunksjoner så vil langt fra all informasjon angående betraktninger om likhet finnes i disse individuelle nyttefunksjonene. Eksterne effekter i konsum – preferanser for ondsinnethet for eksempel – er ikke inkludert i en nyttebetraktning (Roemer 1985). Dersom vi antar konsumentsoverenitet, er individene suverene med hensyn til å bestemme hva som er bra for dem og hva som ikke er bra for dem. Folk kan ikke da ha «feile» preferanser, men det sanksjoneres allikevel vanligvis mot eksterne preferanser. Imidlertid, finnes det også situasjoner hvor individene ikke vet hva som er bra for dem eller hva som ikke er bra, og det sanksjoneres for eksempel mot kjøp av sex og bruk av narkotika (paternalisme, merit bad).

Videre er det ikke urimelig å anta at preferansene våre er påvirket av den sosiale konteksten vi lever i – vestlig kultur, norsk tenkemåte, organisasjonskultur på jobben, religiøs familie. Dette er føringer som er der, og som det kan være vanskelig å gripe tak i og «korrigere for», og de forsterkes kanskje også av ulike institusjoner i samfunnet. Preferanser kan med andre ord være endogene, og da er det ikke gitt at en veldefinert nyttefunksjon måler individuell velferd.

Velferd kan avhenge av suksess, glede, etc – forhold som det kan være vanskelig å sammenligne. En person kan være i stand til å foreta parvise sammenligninger, men ikke være i stand til å foreta konsistente valg blant tre eller flere alternativer. Det er med andre ord ikke sikkert at preferansene er transitive. Individenes nyttefunksjoner er da ikke veldefinert.

Enda en innvendig mot velferdisme som egalitært prinsipp, er at folk kan ha og dyrke dyre preferanser, og det innebærer at disse menneskene må ha mer inntekt enn de som ikke har disse dyre preferansene for at begge gruppene skal oppnå samme velferdsnivå (Dworkin 1981). En velferdistisk tilnærming tar med andre ord ikke hensyn til at individene har ansvar for egne preferanser, og folk med dyre preferanser vil således få mer av samfunnets ressurser enn de er berettiget. Det er det ene. Det andre som er like viktig, er at en velferdistisk tilnærming ikke skiller mellom en ufør person som trenger mer ressurser enn friske personer for å oppnå samme velferd og en person med dyre preferanser som trenger mer ressurser enn de personene som ikke har disse dyre preferansene, for å oppnå samme velferd. I dette perspektivet ser vi at velferdismen ikke reflekterer et egalitært prinsipp.

B. Rawlsianisme

Fra 1970 brytes den tradisjonelle velferdistiske tilnærmingen til omfordelingsproblematikken. John Rawls' «A Theory of Justice» fra 1971 bidro til en debatt om utilitarisme og egalitarisme. For Rawls var det viktig å presisere at teorien han presenterte i 1971 – og som han selv kalte *Justice as Fairness* – var en moralteori, og han ønsket bevisst å utfordre religiøse doktriner. I et seinere arbeid «Political Liberalism» fra 1993 nyanserte han dette bildet. Han ønsket ikke lenger å utfordre religiøse doktriner, men presenterte et grunnlag for å kunne oppnå samstemmighet mellom ulike sekulære og religiøse grupper.

Utjevning av ressurser

I fordelingsdebatten hevder Rawls at samfunnet bare skal sikre grunnlaget for et godt liv og at det er opp til den enkelte å realisere dette, og at den enkelte har ansvar for egne preferanser. For Rawls er således utjevning av nytte eller velferd ikke et selvfølgelig mål i fordelingsdebatten. Han fokuserer på primærgoder – goder som er gode i alle liv – som referanse til å vurdere ulike fordelinger, og han presiserer at individets preferanser ikke er relevant i denne sammenhengen. En innvending her kan være at sammenhengen mellom tilgang på primærgoder – for eksempel inntekt – og velvære kan variere over individer, fordi enkeltindividers muligheter til å omforme primærgoder til velvære er forskjellig (Sen 1992). Rawls understreker viktigheten av at en eventuell omfordeling av ressurser skal være fordelaktig for alle. Hvor fordelaktig et individ har det, avhenger av vedkommendes tilgang på primærgoder; vedkommendes preferanser er ikke relevant i denne sammenhengen. Rawls normative teori bygger på to prinsipper. Det første går på lik rett til visse politiske friheter, mens det andre går på at sosiale og økonomiske ulikheter må oppfylle to betingelser. Den første betingelsen er at omfordelingen skal være slik at den som har minst, skal få mest – *the greatest benefit of the least advantaged*. Dette er det som i litteraturen kalles *the difference principle*. Den andre betingelsen er at alle skal ha tilgang til ulike posisjoner ved at de gis like vilkår. For Rawls er det settet av primærgoder som er grunnlaget i stedet for fordelingsdebatten, og han ønsker et observerbart kriterium for omfordeling, og settet av primærgoder oppfyller, slik han ser det, dette kravet. Imidlertid er ikke dette tilstrekkelig til å sikre at vi oppnår den rette fordelingen. Rawls anvender juridisk tenkning for å løse dette problemet. Dersom den riktige prosedyren anvendes, blir utfallet (fordelingen) riktig. Men det er ikke en selvfølgelighet at en rettferdig rettergang medfører en rettferdig dom. Rawls' forslag til riktig prosedyre er å bestemme utfallet av en omfordeling bak et slør av

uvitenhet og å inngå en sosial kontrakt bak dette sløret. Denne metoden sier Rawls «is so natural a condition that something like it must have occurred to many. The closest explicit statement of it known to me is found in J. C. Harsanyi 1953» (Rawls 1971, side 137).² Ideen er at bak sløret av uvitenhet kan aktørene bare gjøre generelle betraktninger. De må inngå en sosial kontrakt – velge en fordeling – uten å vite hvordan valget vil påvirke dem selv. Aktørene må velge uten noe spesifikk kunnskap. De kan bare gjøre generelle betraktninger om hvordan de ulike alternativene vil påvirke deres egen situasjon.

Rawls skiller mellom dype og grunne sosiale ulikheter (*deep and shallow social inequalities*). Dype ulikheter har med grunnleggende sosiale strukturer å gjøre, mens grunne ulikheter skyldes individuelle valg som enkeltindividet er ansvarlige for. På et vis kan vi si at Thomas Nagel gjør den samme betraktningen når han sier at det ikke bare handler om forholdet mellom individ og samfunn, men at det også handler om hvert individs forhold til seg selv. Et individ har både personlige og upersonlige standpunkt. «The impersonal standpoint in each of us produces, I shall claim, a powerful demand for universal *impartiality* and *equality*, while the personal standpoint gives rise to individualistic motives and requirements which present obstacles to the pursuit and realization of such ideals» (Nagel 1991, side 4, *undertegnede har kursivert*).

For Rawls er *justice as fairness* utjevning av ressurser (primærgoder) – ikke utjevning av velferd. Rawls representerer et brudd med velferdismen; idéen om at det er preferanseoppfyllelse som skal være referansen i en fordelingskonflikt. Velferdisme impliserer at ressurser er kriterium for omfordeling bare i den grad de påvirker subjektiv nytte. Som nevnt mener Rawls at individene selv bør være ansvarlige for å oppfylle sine preferanser. Samfunnet skal bare sikre grunnlaget for et godt liv (deep inequality). Imidlertid argumenterer Rawls også praktisk for dette – fordelingsproblemene i et samfunn kan bare løses med referanse til observerbare kriterier, og preferansetilfredsstillelse er ikke et observerbart kriterium. Preferanser kan avsløres, men de kan ikke observeres per se – i hvert fall kan ikke styrken eller intensiteten i et individs preferanser observeres, og da kan de heller ikke være grunnlag i en fordelingsdebatt.

Er Rawls' teori en egalitær teori?

Rawls normative teori bygger som nevnt på to prinsipper. «First: each person should have an equal right to the most extensive basic liberty compatible with a similar liberty for others. Second: social and economic inequalities are to be arranged so that they are both (a) reasonable expected to be to everyone's advantage, and (b) attached to positions and offices open to all.» (Rawls 1971, side 60). Det første prinsippet handler om politiske friheter – at vi for eksempel alle er likeverdige aktører i prosessen som fører fram til valg av styringsprinsipper som er tjenlige for oss. Punkt a) i det andre prinsippet er *the difference principle*, og i følge dette skal en omfordeling medføre størst fordel for de svakeste i samfunnet. Imidlertid, bare i den grad prinsippet ikke også tilrår å gjøre det bedre for de som har det best, selv om det ikke koster de svake noe, er dette et egalitært prinsipp.

Som nevnt innledningsvis er belønning eller fortjeneste i tradisjonell velferdsøkonomi et virkemiddel til å påvirke visse typer adferd, mens i ikke-velferdistiske normative teorier har ikke belønning bare instrumentell verdi – aktørene fortjener belønning for innsats uansett om det har incentiveeffekt eller ikke. For Rawls er fordelingen av talenter gitt i et «natural lottery», og om denne fordelingen kan vi derfor ikke si at den er verken berettiget eller ikke berettiget, og i følge Rawls er evnen til å gjøre en innsats også et talent og således et produkt av «the natural lottery». Med andre ord er det ikke gitt at aktørene fortjener de talentene de har, og følgelig fortjener de heller ikke belønning for innsats. Følgelig kan ikke rettferdighet for Rawls

² Rawls bruker denne metoden til å begrunne «the difference principle», mens Harsanyi bruker samme metode til å begrunne en utilitaristisk posisjon (Binmore 1994).

innbære at vi får den belønning vi fortjener. Fortjeneste er for Rawls å få det som er rettferdig at vi skal få – nemlig lik fordeling av primærgoder. I dette perspektivet kan vi si at Rawls' teori er en egalitær teori. Det viktigste primærgodet er grunnleggende selvrespekt. Andre primærgoder er inntekt og formue, frihet og muligheter. Utfordring blir å utforme og institusjonalisere omfordelingsmekanismer som kan bidra til utjevning av primærgoder.

C. Overførbare og ikke overførbare ressurser

Som for Rawls er Ronald Dworkins egalitære tilnærming til fordelingsproblematikken en ressursbasert tilnærming. For Dworkin er det viktig å ha et observerbart kriterium for å evaluere ulike fordelinger, og egalitarisme for ham er utjevning av ressurser. Å konkretisere egalitære holdninger i ulike prinsipper for vurdering av alternative økonomiske tilpasninger innebærer blant annet å kunne ta stilling til når et eventuelt individuelt ansvar for egen situasjon trer inn. Dette impliserer en debatt som omfatter blant annet både en metafysisk fri vilje debatt og en moralfilosofisk debatt slik som i Nagels utsagn; «Let me simply say that it seems to me clear that, whatever remotely plausible positive condition of responsibility one takes as correct, many of the important things in life – especially the advantages and disadvantages with which people are born or which form the basic framework within which they must lead their lives – cannot be regarded as goods or evils for which they are responsible, and so fall under the egalitarian principle» (Nagel 1991, side 71).

Som Rawls antar Dworkin at enkeltindividene har ansvar for egne preferanser i den grad de identifiserer seg med disse preferansene. Etter en eventuell utjevning av ressurser har aktørene selv ansvar for å tilfredsstille sine preferanser, og for Dworkin er likhet en fordeling slik at ingen misunner hverandre (Dworkin 1981b).

Dworkin har en inndeling av ressurstilgangen slik at den består av både overførbare og ikke-overførbare ressurser. En utjevning av ressurser innebærer da en omfordeling av overførbare ressurser slik at det kompenseres for ulik tilgang på ikke-overførbare ressurser. Ikke-overførbare ressurser – interne ressurser – kan for eksempel være talent. Talent er en ressurs som er utenfor aktørenes kontroll, og de bør derfor ikke stilles til ansvar for tilgangen på denne ressursen. Rawls toner ned viktigheten av talenter. Han er mest opptatt av utjevning av ressurser for individer med likt talent slik at kompenseringsproblemet forsvinner, mens for Dworkin er dette problemet sentralt.

D. Alternative omfordelingskriterier

Utjevning av tilgangen på primærgoder vil ikke nødvendigvis innebærer like muligheter til et godt liv, fordi enkeltindivider er ulike med hensyn til hvor flinke de er til å omforme primærgodene til «et godt liv». Tilgang på ressurser og beholdning av primærgoder gir individene handlefrihet. Imidlertid kan sosiale, helsemessige, geografiske og liknende forskjeller innebære at individene har ulik frihet til å utnytte handlefriheten. Dette er en innvending Amartya Sen har til Rawls *justice as fairness*. Sen mener at samfunnsøkonomisk velferd bør vurderes på grunnlag av individers grunnleggende muligheter (*basic capability*) heller enn deres beholdning av primærgoder (Rawls), tilgang på ressurser (Dworkin) eller deres nytte (velferdisme). «The resources a person has, or the primary goods that someone holds, may be very imperfect indicators of the freedom that the person really enjoys to do this or that.» (Sen 1992, side 38). Sen ønsker et observerbart kriterium for omfordeling. Rawls og Dworkins anliggende er utjevning av ressurser, mens Sen anbefaler utjevning av muligheter.

Richard Arnesons egalitære tilnærming fokuserer på utjevning av mulighetene til preferanseoppfyllelse (*equal opportunity for welfare*), mens Gerald Allan Cohen fokuserer på utjevning

av tilgangen til fortrinn (*equal access to advantage*) (Arneson 1989, 1995 og Cohen 1989). Begge disse tilnærmingene skiller mellom betingelser som aktørene er ansvarlige for og betingelser som de ikke er ansvarlig for. Imidlertid er det en forskjell mellom det å få tilgang på noe og det å få mulighet til noe. Det første er mer operativt, og derfor kanskje mer relevant etisk sett.

For Arneson, Cohen og Sen er det ikke skille mellom preferanser og ressurser som er det mest fremtredende etisk sett for en tilhenger av egalitære utjevningsmekanismer. Det er individets muligheter som er viktige, og disse bør utjevnes så langt som råd er, mens individene overlates ansvar for å utnytte disse mulighetene. Som Rawls og Dworkin antar Sen at individene har ansvar for egne preferanser. Imidlertid toner Rawls ned dette ansvaret mer enn både Dworkin og Sen gjør. Preferansene kan være endogene – påvirket av den sosiale konteksten vi lever i for eksempel – og således bestemt av forhold som individene ikke har kontroll over og derfor heller ikke kan stilles til ansvar for.

3 OMFORDELING OG KOMPENSASJON

Som nevnt innledningsvis er overgangen fra individuelle preferanser til kollektive handlinger problematisk. I tillegg er det slett ikke gitt at det er individuelle preferanser som bør være referansen i fordelingspolitikken. Videre er inntektsutjevning per se heller ikke et selvfølgelig mål i fordelingspolitikken. Mange – både økonomer og andre – betrakter den moderne velferdsstaten som en ordning som i stor grad fritar enkeltindividene for ansvar for egen livssituasjon og myndighetene oppfattes i noen sammenhenger som en eksponent for en type «snillisme». En hovedmålsetting i ethvert sosialdemokrati er at myndighetene skal fremme økonomisk og sosial rettferdighet i samfunnet, og velferdsstaten produserer varer og tjenester og foretar overføringer som tilfaller visse grupper av befolkningen på grunnlag av demografiske, sosiale og økonomiske kriterier. Individuelt ansvar er imidlertid ikke en eksplisitt faktor i vurderingen av hva som er økonomisk og sosial rettferdighet.

A. Rettferdighet og ansvar

Toleransegrensen for urettferdighet har endret seg over tid. Visse krav til rettferdighet er blitt institusjonalisert, men institusjoner overlever ikke uten at de reflekterer folks verdier og holdninger. Det er vanskelig å utforme egalitære institusjoner som reflekterer skille mellom betingelser som aktørene er ansvarlige for og betingelser som de ikke er ansvarlig for, fordi det opplagt er vanskelig å operasjonalisere dette skille. Dette har vært tema i den moralfilosofiske debatten lenge, men er etter hvert blitt et tema i den økonomisk-politiske debatten også. Problemstillingen er tredelt. Først må det konkretiseres hva kravet til rettferdighet er, dernest må det klargjøres hvilke forhold individet er ansvarlig for, og til sist må det foreslås kompensasjonsmekanismer. Dette er viktige punkter fordi politiske institusjoner som mangler presise etiske retningslinjer står i fare for å bli influert av sosiale og kulturelle fordommer. Dersom politiske myndigheter skal velge ut hvilke faktorer som er individuelt ansvar, er det nok kanskje mer sannsynlig at resultatet blir iverksettelse av prinsippet om likt utfall heller enn like muligheter (Fleurbaey 1995b). Det er også en viss sannsynlighet for at politisk avgjørelse ikke vil reflektere institusjonaliserte kriterier for omfordeling.

I følge Nagel er det tre kilder til sosial og økonomisk urettferdighet – diskriminering, klasse og talent. Diskriminering reflekterer tradisjonell rase- og kjønnsdiskriminering og religiøs og etnisk diskriminering. Klasse har med arvede fortrinn å gjøre – både materielle og immaterielle. Talent har med naturlige egenskaper å gjøre. En fjerde kilde er innsats, som kan oppfattes som et utslag av individets vilje og således en faktor som det er nærliggende å anta at individet har

ansvar for. Denne avgrensningen og kategoriseringen problematiserer hvordan sosial struktur og individuelt ansvar legger føringer på individuell adferd, mens tilnærmingen utelukker uheldige omstendigheter som det å bli utsatt for en ulykke, bli arbeidsledig etc. Disse fire kildene som kan medføre forskjell med hensyn til rettferdighet, er ulik med hensyn til om de har utspring i individet (intern kilde) eller utenfor individet (ekstern kilde), men alle faktorene påvirker individets livsbetingelser. Egalitarisme fokuserer på viktigheten av likhet generelt, mens Nagels tilnærming fokuserer på manglende likhet med utspring i sosiale strukturer. Dersom fordeler og ulemper skyldes sosiale strukturer, snakker vi om ulik behandling som er urettferdig. (Nagel 1991).

De fire kildene til ulike levekår kan kategoriseres i forhold til ansvarlighet slik at diskriminering er det «andre» som er ansvarlig for, mens klasse er det «systemet» som er ansvarlig for. Talent er det «ingen spesielle» som er ansvarlig for. Innsatsen er individet selv ansvarlig for. Imidlertid uansett hvem som er ansvarlig (andre, systemet, ingen, individet) for individuelle ulikheter med hensyn til livssituasjon, så kan det være viktig å avsløre beveggrunner for eller hva som motiverer ulikhetene. Diskriminering skyldes fordommer, mens klasse skyldes familietilhørighet. Talent er medfødt, mens innsats skyldes frivillige valg. Imidlertid – både diskriminering, klasse og talent påvirker innsatsen, og over generasjoner kan diskriminering, talent og innsats påvirke klasse. Vi ser at å begrense ulikhet til anliggender som skyldes individuelt ansvar kan innebære problemer med grenseoppgang. (Nagel 1991, side 102-106)

B. Ansvar og kompensasjon

Å skille mellom anliggender individene er ansvarlige for og anliggender de ikke er ansvarlige for, handler ikke bare om å avgrense *hva* som skal omfordeles men også om *hvordan* dette skal omfordeles. Susan Hurley (1999) omtaler dette som *the currency role of responsibility* og *the patterning role of responsibility*.

Én måte å vektlegge ansvarlighet i normativ økonomisk analyse er å anbefale omfordeling for å jevne ut ulikheter slik at omfordelingen ikke avhenger av de faktorene som individet har kontroll over (i betydningen har ansvar for). Eller dersom et individ er ansvarlig for utfallet av en sak, så bør ikke dette utfallet være grunnlag for omfordeling. Dette er det Fleurbaey (1995a) kaller *the principle of natural reward*. Et annet omfordelingsprinsipp er et egalitært prinsipp som Fleurbaey 1995a kaller *the principle of compensation* – individer med samme ansvar bør være jevnbyrdige etter en eventuell omfordeling.

Jeg skal gjøre rede for Dworkins forsikringssystem, Roemers forslag til lik *starting gate*, Sens *functionings and capability*, Arnesons *equal opportunity for welfare*, Cohens *equal access to advantage*, og Tungoddens problematisering av samsvaret mellom *the ethics of responsibility* og *the ethics of compensation*.

Forsikring

For Dworkin er likhet en fordeling slik at ingen misunner hverandre. «No division of resources is an equal division if, once the division is complete, any immigrant would prefer someone else's bundle of resources to his own bundle.» (Dworkin 1981b, side 285). Dersom alle ressurser er overførbare, kan det å dele likt være en naturlig utjevningmekanisme og deretter må aktørene selv betale det som det koster å tilfredsstille sine preferanser. Aktørene er da ansvarlige for sine preferanser men ikke for tilgangen på ressurser. Imidlertid er ikke alle ressurser overførbare, og Dworkin har en inndeling av ressurstilgangen slik at den består av både overførbare (eksterne) og ikke-overførbare (interne) ressurser. Begge kategoriene kan være kilde til sosial og økonomisk urettferdighet. Imidlertid er det bare overførbare ressurser som kan deles likt.

Ulikt talent, som er en intern ressurs, vil kunne medføre ulik inntekt. En utjevning av ressurser kan innebære en omfordeling av overførbare ressurser slik at det kompenseres for ulik tilgang på ikke-overførbare ressurser. Omfordelingen bør være sensitiv overfor selvstyrte valg (*ambisjoner*), men ikke overfor talenter eller evner (*endowments*) som har med omstendigheter utenfor individets kontroll å gjøre. «On the one hand we must, on pain of violating equality, allow the distribution of resources at any particular moment to be ambition-sensitive. It must, that is, reflect the cost or benefit to others of the choices people make so that, for example, those who choose to invest rather than consume, or to consume less expensively rather than more, or to work in more rather than less profitable ways, must be permitted to retain the gains that flow from these decisions in an equal auction followed by free trade. But on the other hand, we must not allow the distribution of resources at any moment to be endowment-sensitive, that is to be affected by differences in ability of the sort that produces income differences in a laissez-faire economy among people with the same ambitions.» (Dworkin 1981b, side 311).

I enhver økonomi med produksjon har vi ikke-overførbare ressurser som arbeidskraft og menneskelig kapital. En dele-lik-mekanisme for disse ressursene ser Dworkin for seg at kan skje ved at arbeidskraften auksjoneres bort. Deretter må alle kjøpe tilbake fritid. En slik mekanisme vil føre til «the slavery of the talented», for de mest talentfulle blir da nødt å utføre høytlønnet arbeid for å klare å kjøpe tilbake sin egen dyre fritid – selv om de kanskje kunne tenke seg å gjøre annet lettere arbeid til lavere lønn.

For å unngå problemet med «the enslavement of the talented», anbefaler Dworkin i stedet en forsikringsmekanisme som kompensasjonsprinsipp. Metoden kan beskrives slik at det stilles et hypotetisk spørsmål om hvor mye en person er villig til å forsikre seg mot sannsynligheten for lavt talent, dersom vedkommende kjente de relevante sannsynlighetene. Forsikringspremien kalkuleres på grunnlag av kunnskap om preferanser og forsikringskostnader. Inntekt etter forsikring (hypotetisk) kalkuleres. På grunnlag av det beregnes en skatt og en inntektsfordeling.

Bak et slør av uvitenhet hvor individene kjenner sine preferanser men ikke sitt medfødte talent (tynt slør), vil de gå med på å forsikre seg, og da er skattesystemet rettferdiggjort. For Dworkin er imidlertid dette en definisjon av likhet mer enn et legitimt kompensasjonsprinsipp klart til iverksettelse. Han er blant annet i mot å bruke metoden «slør av uvitenhet» på fordelingskonflikter selv om sløret er tynt.

John E. Roemer viser at som mekanisme til å utjevne ressurser er dette systemet mangelfullt. Han viser at «In trying to compensate those who draw a bad lot in the talent lottery, the insurance mechanism appears to overcompensate them: They end up better off than the more talented.» (Roemer 1985, 1994, side 132). Roemer viser dette ved å anvende en forventet nyttemodell hvor individene forsikrer seg mot dårlige utfall. De maksimerer forventet nytte over konsum og «forsikringsoverføring» gitt forsikringsselskapets budsjettbetingelse. Han ser først på tilfelle med bare overførbare ressurser. Med like preferanser og ett overførbart gode blir løsningen at individene har lik marginalnytte *ex post* (en utilitaristisk løsning), og forsikringen innebærer at alle får gjennomsnittlig konsum. Med andre ord samme resultat som det Roemer kaller «dele-lik-mekanismen», genererer. Han viser videre at løsningen blir den samme i en modell med ulike individuelle preferanser – forenklet til to preferansetyper – og gitt et tynt slør av uvitenhet. Ressursene fordeles slik at det medfører utjevning av nytte – en velferdistisk løsning.

Roemer modellerer også tilfelle med både overførbare og ikke-overførbare ressurser. Han antar at individuell arbeidsproduktivitet er avhengig av talent, som er en intern ressurs som er ulikt fordelt blant folk, og han antar at den interne ressursen kan identifiseres. Med like preferanser – en nyttefunksjon som er separabel i et overførbart gode og en ikke-overførbart ressurs (fritid), medfører den optimale forsikringsløsningen (Roemers Teorem 1) at alle får lik mengde av det overførbare godet *ex post*, og jo høyere talent man har, dess mer må man arbeide og jo lavere velferd *ex post* – med andre ord forsikringsmekanismen overkompenserer de med lavt talent.

Roemer prøver å forklare teorem 1 ved å se på en talentfull person som en person med en ufrivillig dyr vane. Hver og en av oss etterspør bare vår egen fritid. Fritiden til en talentfull person er dyr fordi vedkommende kan alternativt tilby mer produktivt arbeid enn mindre talentfulle personer. Gitt lik fordeling av det overførbare godet, må den talentfulle personen arbeide mer for å oppnå sammen velferd som de mindre talentfulle.

Dworkin's respons på resultatene fra Roemers nyttemodell, er at i de tilfellene hvor den optimale forsikringsløsningen er som beskrevet over, vil han ikke anvende forsikringsmekanismen, men da er heller ikke Dworkin's omfordelingsmekanisme allmenngyldig, og settet av tilfeller hvor mekanismen ikke virker, kan gjerne være stort.

Det er vanskelig å skille preferanser og ressurser. Dworkin antar at individene har ansvar for preferanser men ikke for ressurstilgangen. En velferdistisk tilnærming innebærer at beste fordeling er den som maksimerer verdien på velferdsfunksjonen, og individene har ikke ansvar for noen forhold som kan påvirke preferanseoppfyllelsen.

Det er vanskelig å utforme prinsipper som innebærer utjevning av ulikheter slik at omfordelingen ikke avhenger av faktorer som individet har ansvar for, eller slik at individer med samme ansvar blir jevnbyrdige etter omfordelingen. Dworkin's tilnærming innebærer at ressursene omfordeles uavhengig av individenes preferanser (the principle of natural reward), eller at individer med samme preferanser skal være jevnbyrdige etter kompensasjonen (the principle of compensation).

Det er vanskelig å operasjonalisere skille mellom omstendigheter som aktørene er ansvarlige for og omstendigheter som de ikke er ansvarlig for, og Dworkin's inndeling i preferanser og ressurser kan virke fornuftig fordi det er vanskelig å måle preferanser. Han omgår det måleproblemet når det er en ressursbasert utjevning som er kravet til en eventuell egalitær institusjon. Imidlertid bør det være mer enn det å gå klar et måleproblem som er avgjørende for spesifikeringen av hvilke forhold et individ er ansvarlig for. Videre kan det også argumenteres for at individuelle forskjeller i preferanser egentlig skyldes ulik ressurstilgang, slik at skille mellom anliggender individet er ansvarlig for og anliggender de ikke er ansvarlig for, i så måte faller bort. Men vi har fortsatt en inndeling av ressurstilgangen i overførbare (eksterne) og ikke-overførbare (interne) ressurser. En egalitær institusjon vil være en som bidrar til omfordeling av eksterne overførbare ressurser slik at det kompenseres for ulik tilgang på interne, ikke-overførbare ressurser. Det er imidlertid ikke gitt at skille mellom interne og eksterne ressurser reflekterer skille mellom ikke ansvar og ansvar.

«Leveling the playing field»

Roemer foreslår et kompensasjonsprinsipp slik at samfunnet må sørge for «to level the playing field», og så må enkeltindividene selv ta ansvar for egne valg (Roemer 1998). Kompensasjonen skal sørge for at folks muligheter til X utjevnes, om X er velferd, inntekt, fortrinn eller noe annet, er av mindre betydning. Kravet til rettferdighet er at alle får mulighet til «lik start». Dersom kravet til rettferdighet er likt utfall for eksempel inntekt, innebærer det at ressursene må fordeles slik at det medfører en inntektsutjevning. Krav til like muligheter derimot medfører at ressursene må fordeles slik at mulighetene til å oppnå lik inntekt utjevnes. «...equality of opportunity for X holds when the values of X for all those who exercised a comprehensible degree of responsibility are equal, regardless of their circumstances.» (Roemer 1993, 1994, side 181).

Roemer skiller mellom et individs livsbetingelser og dets frie vilje. Det kan kompenseres for konsekvensene av ulike betingelser, men ikke for konsekvensene av fri vilje. Den som har frihet, må også ta ansvar. Samfunnet skal ikke forsikre enkeltindividene mot dårlige utfall dersom de er konsekvenser av valg individene har gjort «after the playing field is levelled». Like muligheter henger nøye sammen med frihet og ansvar. Individuell adferd bestemmes av selvstendige valg og av omstendigheter individet ikke har kontroll over. En «level playing field» betyr at

ingen vil ha det verre enn andre som følge av omstendigheter utenfor vedkommendes kontroll. Det blir med andre ord viktig å skille mellom hvilke aspekter ved individuell adferd som skyldes omstendigheter individet ikke har kontroll over og hvilke som skyldes selvstendige valg. Gitt dette grensesnittet – hvordan kan det implementeres? Hvordan kan vi dele konsekvenser av adferd inn i konsekvenser som skyldes frie valg og konsekvenser som skyldes omstendigheter individet ikke kan kontrollere. Her er Roemer pragmatisk. Han lar myndighetene bestemme hvilke anliggender individene har ansvar for heller enn å vente på at metafysikken skal løse fri vilje problemet.

Roemers forslag er politisk slik at grensesnittet avhenger av type samfunn, om det er et liberalistisk samfunn eller for eksempel et sosialdemokratisk samfunn. Ulike samfunn vil velge forskjellige faktorer som utgjør omstendighetene individet ikke har kontroll over.

Metoden er å beregne kompensasjon på grunnlag av verdiene på disse faktorene. Listen av faktorer er valgt ut på bakgrunn av observasjoner av visse elementer av individuell adferd. For å kunne kompensere for effekten av omstendigheter individet ikke kan kontrollere, må graden av ansvarlighet avsløres, og den mener Roemer at kan avsløres ved å observere individuell adferd. Når graden av ansvar er koblet til en verdi på en observerbar handling, kan kompensasjonen beregnes. Faktorverdiene vil avsløre hvor egalitært kompensasjonssystemet egentlig er.

«Functionings» og «Capability»

Sen hevder at et godt liv handler om å kunne «funksjonere». Han bruker begrepene *functionings* og *capability* (Sen 1992). For at enkeltindivider skal kunne funksjonere likt, må kanskje tilgangen på primærgoder være ulik, og Sen foreslår at ressursene må fordeles slik at individenes grunnleggende muligheter (*basic capability*) blir lik. *Capability* representerer et individs frihet til å velge å leve på den ene eller den andre måten. *Capability* reflekterer med andre ord et individs mulighetsområde, og det er gitt ved settet av funksjonsvektorer, og disse funksjonsvektorene er vesentlige elementer for et individs livskvalitet – *functionings* omfatter alt fra skikkelig ernæring og god helse til selvrespekt. «The claim is that functionings are constitutive of a person's being, and an evaluation of well-beings has to take the form of an assessment of these constituent elements.» (Sen 1992, side 39). Dette må videre knyttes opp til forestillingen om å være «kapabel» til å funksjonere. «First, if the achieved functionings constitute a person's well-being, then the capability to achieve functionings (i.e. all the alternative combinations of functionings a person can choose to have) will constitute the person's freedom – the real opportunities – to have well-being.» (Sen 1992, side 40). Det handler med andre ord om å vurdere både hva som er et godt liv og friheten til å oppnå dette. Frihet kan ha egenverdi, men i denne sammenhengen har frihet instrumentell verdi – frihet (*capability*) bidrar til oppfyllelse av et godt liv. Muligheten til å velge kan også ha verdi per se, men i denne sammenhengen innebærer valget mellom alternative kombinasjoner av *functionings* frihet til å leve et godt liv. «Capability reflects freedom to pursue these constitutive elements, and may even have a direct role in well-being itself, in so far as deciding and choosing are also parts of living.» (Sen 1992, side 42).

Sen ønsker et observerbart kriterium for omfordeling, og settet av alternative utfall (*the capability set in the functioning space*) oppfyller slik han ser det dette kriteriet. Mens Rawls og Dworkins anliggende er utjevning av ressurser, innebærer Sens anbefalte kompensasjonsmekanisme en omfordeling av ressurser slik at individenes grunnleggende muligheter blir like, men han skisserer ikke noe forslag til omfordelingssystem slik som Dworkin og Roemer gjør. Som Rawls og Dworkin antar Sen at individene har ansvar for egne preferanser. Gitt like muligheter er det opp til den enkelte å få oppfylt sine preferanser. Imidlertid, er preferansene endogene og bestemt av forhold som individene ikke har kontroll over, blir dette skillet problematisk.

«*Equal Opportunity for Welfare*»

Richard Arnesons egalitære tilnærming fokuserer på utjevning av mulighetene til preferanseoppfyllelse, og han skiller mellom betingelser som aktørene er ansvarlige for og betingelser som de ikke er ansvarlig for. Aktørene kan for eksempel ikke være ansvarlig for egne preferanser fordi disse kan være endogene og således bestemt av forhold som individene ikke har kontroll over. Videre kan det oppstå situasjoner, hvor aktørene ikke selv vet hva som er best for dem og da kan de heller ikke antas å være ansvarlige for sine preferanser.

For å anskueliggjøre lik mulighet til preferanseoppfyllelse tenker Arneson seg et beslutningstre som inneholder alle potensielle livsløp for et individ, og til hvert av disse mulige livsløpene er lagt et forventet velferdsnivå. En fordeling av ressurser slik at alle har likt beslutningstre innebærer at mulighetene for preferanseoppfyllelse er utjevnet. Imidlertid er det ikke gitt at alle vil velge et livsløp som maksimerer forventet velferd. Det kan skyldes dårlig planlegging, skjødesløs adferd eller lignende – med andre ord forhold som hver og en selv må stå til ansvar for (Arneson 1989). «The intuitive idea that lies behind the equal opportunity norm is that each individual makes choices that affect her life prospects, and it is morally legitimate that each should bear the consequences of her choices, at least when society has provided a fair menu of options from which to choose.» (Arneson 1995, side 239).

Marc Fleurbaey har utformet en generell modell som systematiserer ulike egalitære tilnærminger (Fleurbaey 1995b), og med utgangspunkt i denne modellen kritiserer han Arnesons tilnærming, og kritikken er ikke snau. «The equal opportunity approach is generally empty, inefficient, unfeasible, and it relies on a shaky, sociological and philosophical basis.» (Fleurbaey 1995b, side 27). I modellen velges en funksjonsverdi ($O = \text{outcome}$) som ønskes utjevnet. Det kan være velferd, primærgoder, capability, muligheter etc. Når funksjonsverdien er valgt – Arneson velger utjevning av mulighetene for velferd – velges faktorer som påvirker denne verdien. Fleurbaey systematiserer disse faktorene i tre kategorier. Ressurser (r) som myndighetene kan kontrollere, og som i hovedsak er eksterne ressurser som kan allokere og omfordes blant enkeltindivider. Talent (t) som omfatter faktorer som verken myndigheter eller enkeltindivid kan kontrollere, og som enkeltindivider derfor heller ikke kan ha ansvar for. Den tredje kategorien er vilje (w) som omfatter alt som enkeltindivider kan ta ansvar for. Vi har da at det vi ønsker utjevnet avhenger av ressurser, talent og vilje, og en egalitær tilnærming innebærer at individuelle forskjeller i talent kompenseres ved hjelp av en hensiktsmessig omfordeling av ressurser, mens forskjeller i vilje som omfatter faktorer som enkeltindividene har ansvar for, bør det ikke kompenseres for.

Fleurbaey kritiserer Arneson fordi i hans egalitære tilnærming ligger der implisitt en antagelse om separabilitet som sjelden er oppfylt i praksis. Separabiliteten innebærer at utfallet (equal opportunity for welfare) er en funksjon med to argumenter – $O[v(r, t), w]$ – med andre ord blir avveiningen mellom r og t uavhengig av w . Arneson anbefaler en fordeling av ressurser slik at alle har likt beslutningstre – slik at mulighetene for preferanseoppfyllelse er utjevnet. Imidlertid er det ikke gitt at alle vil velge et livsløp som maksimerer forventet velferd.

Sammenhengen mellom r og t er negativ – mer ressurser for mindre talent slik at kompensasjonen blir adekvat, mens sammenhengen mellom O og w er positiv – bedre utfall for bedre vilje slik at belønningen blir adekvat. Den negative sammenhengen mellom r og t reflekterer «the principle of compensation», mens den positive sammenhengen mellom O og w reflekterer «the principle of natural reward» (Fleurbaey 1995a). Disse to sammenhengene er ikke forenlige uten en antagelse om separasjon, og den antagelsen innebærer at kompensasjon for lavt talent ikke avhenger av faktorer som individene har kontroll over og således ansvar for – for eksempel innsats.

Mens det er relativt uproblematisk å identifisere r , kan identifikasjon av t og w diskuteres, og det vil være ulike måter å kompensere for individuelle forskjeller i talent. Med hensyn til grenseoppgang mellom t og w , er Rawls og Dworkin tilbøyelig til å la w omfatte personlige mål og ambisjoner, mens t er omstendigheter og ressurser som kan bidra til å oppfylle personlige målsettinger. Arneson og Sen argumenterer for en annen grenseoppgang mellom t og w . Talent omfatter alle faktorer – bortsett fra eksterne ressurser – som er utenfor aktørenes kontroll, mens w er alle faktorer som aktørene kan kontrollere og derfor må ta ansvar for. Egentlig toner Rawls ned viktigheten av talenter. Han er mest opptatt av utjevning av ressurser for individer med likt talent slik at kompenseringproblemet forsvinner, mens for Dworkin er dette problemet sentralt (jevnfør hans forsikringssystem). Arnesons anbefalte kompensasjonsmekanisme innebærer at alle starter ut med like sett av beslutninger (like beslutningstre), og endelig tilpasning avhenger av forhold som hver og en selv har ansvar for – med andre ord av kategorien vilje, w , som omfatter faktorer som enkeltindividene har kontroll over og dermed ansvar for.

Antagelsen om separabiliteten er en sterk antagelse, for det er rimelig å anta både at tilgangen på ressurser avhenger av vilje for eksempel innsats, og at innsats avhenger av talent. Det siste betyr at dersom høy innsats skyldes høyt talent må det kompenseres for dette. Én måte å gjøre dette på er å se på konsekvensene av lik økning i innsats, dersom det medfører ulike konsekvenser skyldes det ulikt talent og det må kompenseres for det (Tungodden 2005).

«Equal access to advantage»

Det er vanskelig å operasjonalisere skillet mellom betingelser som aktørene er ansvarlige for og betingelser som de ikke er ansvarlige for. Rawls' skille mellom ansvar og ikke ansvar går mellom preferanser og primærgoder, mens Dworkins skille er mellom preferanser og ressurser. Sens skille er mellom preferanser og capability, mens Arnesons skille er mellom vilje og like mulighetene. Cohen nyanserer Arnesons skille. Han fokuserer på at det er forskjell mellom det å få mulighet til noe og det å få tilgang til noe. Det siste er mer operativt. «Why is «equal access to advantage» a better name to the view than «equal opportunity for advantage» is? We would not normally regard meagre personal capacity as detracting from opportunity. Your opportunities are the same whether you are strong and clever or weak and stupid: if you are weak and stupid, you may not use them well – but that implies that you have them. But shortfalls on the side of personal capacity nevertheless engage egalitarian concern, and they do so because they detract from access to valuable things, even if they do not diminish the opportunity to get them. Hence my preferences for access» (Cohen 1989, side 916-17).

Fleurbaeys kritikk av Arnesons implisitte antagelse om separabilitet rammer også Cohens tilnærming. Det er sjelden at det i praksis foregår en avveining mellom ressurser og talent uavhengig av vilje. Det er mer naturlig å tenke seg at samfunnets ressurstilgang avhenger av aktørenes innsats som de bare til en viss grad er ansvarlig for, fordi innsatsen er i sin tur avhengig av aktørenes talent som de ikke kan stilles til ansvar for. Cohens skille mellom ansvar og ikke ansvar går mellom valg (choice) og uhell (brute luck). «In my view, a large part of the fundamental egalitarian aim is to extinguish the influence of brute luck on distribution. Brute luck is an enemy of just equality, and, since effects of genuine choices contrast with brute luck, genuine choice excuses otherwise unacceptable inequalities.» (Cohen 1989, side 931). Det må kompenseres for uhell, men aktørene er ansvarlig for sine valg. Imidlertid er det i praksis sjelden at en handling skyldes helt og fullt et genuint valg, og uhell som kunne vært unngått, skal det ikke kompenseres for. «We only aim to redistribute goods that are a matter of luck for people, not goods people are responsible for. Luck and responsibility are here correlative terms. For example, we do not redistribute goods people are responsible for via their choices, including the outcomes of chosen gambles. But we do redistribute manna from heaven» (Hurley 1999, side 3 om Cohens currency of egalitarian justice).

Skillet mellom betingelser som aktørene er ansvarlige for og betingelser som de ikke er ansvarlige for, handler ikke bare om omfordelingskriterier, men også om omfordelingsmekanismer. Cohen er tydelig på at aktørene må kompenseres for uhell, mens de må stå til ansvar for sine valg, samtidig som han problematiserer grenseoppgangen. Hva skyldes genuine valg, og kunne uhellet vært unngått? Imidlertid – om Cohen ønsker å nøytralisere hell, så skisserer han ikke noe system som kan implementere denne nøytraliseringen. Skillet mellom *brute luck* og *genuine choice* er ikke lett å operasjonalisere, og da er det tilsvarende vanskelig å konstruere et kompensasjonssystem basert på dette skille.

Ikke-separabilitet

Bertil Tungodden (2005) skisserer et kompensasjonssystem som reflekterer en tolkning av ansvarlighet slik at individene har ansvar for innsatsen de bidrar med, men ikke for talentet de er «født med». Omfordelingsmekanismen skal kompensere for ulikt talent (*the ethics of compensation*), men ikke for ulik innsats (*the ethics of responsibility*). Skille mellom faktorer som individene har kontroll over og faktorer som de ikke har kontroll over, går mellom innsats og talent. Full kompensasjon innebærer at to personer som gjør samme innsats, skal ha samme inntekt etter skatt – lik inntekt for lik innsats. Dersom én person øker sin innsats slik at total inntekt før skatt øker, er det bare denne personen som skal motta økt inntekt etter skatt – med andre ord ingen kompensasjon. Dersom innsatsen et individ bidrar med avhenger av vedkommendes talent, bryter dette med prinsippet om full kompensasjon. Det er ikke mulig både å la hvert individ få verdien av sitt marginalprodukt og å kompensere for ulikhet. En talentfull person er ansvarlig for å bidra med høy innsats, men ikke for å være en talentfull person som bidrar med høy innsats. Det er konsekvensene av å bidra med høy innsats per se som må operasjonaliseres for at det skal være mulig å etablere et kompensasjonssystem. En mulighet er å la individene være ansvarlig for konsekvensene av økt innsats enten innsatsen er avhengig av talent eller ikke. Metoden Tungodden foreslår går ut på å se på konsekvenser av *lik økning* i innsats. Dersom dette medfører ulike konsekvenser skyldes det ulikt talent, som er utenfor individenes kontroll, og som de da heller ikke er ansvarlige for. «Notice that this is not to mix the ethics of responsibility with the ethics of compensation. The outlined argument does not touch upon the issue of compensation at all. All that is suggested is that there are different plausible ways of defining the ethics of responsibility, even if we agree on the separation of relevant and irrelevant factors» (Tungodden 2005, side 6)

Som nevnt over kritiserer Fleurbaey (1995b) Arnesons og Cohens egalitære tilnærming fordi de antar separabilitet i innsats og talent – at konsekvensene av høy innsats er uavhengig av talent. Dette er en sterk antagelse. Det er rimelig å anta at folks innsats avhenger av deres talent (ikke-separabilitet), og at det bør kompensere for ulikt talent, men ikke for ulik innsats. Tungodden antar ikke-separabilitet, ser på lik endring i innsats og dersom det medfører ulike konsekvenser skyldes det ulikt talent og det må det kompenseres for. Imidlertid sier han «... I suggest that it is far from obvious how to define the ethics of responsibility in the context of a non-separable pre-tax income function. However I will argue that some restrictions can be placed on the set of plausible definition.» (Tungodden 2005, side 7). For det første sier han, bør aktørene minst holdes ansvarlig for konsekvenser som er uavhengig av talent, og dernest bør de ikke holdes ansvarlig for mer enn konsekvensene av en endring i innsats. Individene skal med andre ord ikke holdes ansvarlig for mer enn det de har forårsaket ved egne valg. Dersom konsekvensene av egne valg i noen grad skyldes forhold som individet ikke har kontroll over, er det rimelig at vedkommende bare pålegges begrenset ansvar.

Kompensasjonssystemet etableres på grunnlag av denne tolkningen av ansvarlighet, og systemet innebærer at dersom et individ med høy marginalproduktivitet øker innsatsen sin, tjener alle på det, slik at ulikheter i inntekt etter skatt reflekterer bare forskjeller i innsats.

Systemet er i så måte et egalitært system – individene kompenseres for ulikt talent, men ikke for ulik innsats.

Dersom individene har ansvar for innsatsen de bidrar med, men ikke for talentet de er «født med», bør omfordelingsmekanismen kompensere for ulikt talent (*the ethics of compensation*). Dette omfordelingsprinsippet er det Fleurbaey (1995a) kaller *the principle of compensation* – individer med samme ansvar bør være jevnbyrdige etter en eventuell omfordeling. Dersom et individ er ansvarlig for utfallet av en sak, så bør ikke dette utfallet være grunnlag for omfordeling. Dette er det Fleurbaey (1995a) kaller *the principle of natural reward*. *The ethics of responsibility* – det bør ikke kompenseres for ulik innsats – innebærer det samme. Dworkin gjør den samme generelle inndelingen når han sier at omfordelingen bør være sensitiv overfor selvstyrte valg (*ambisjoner*), men ikke overfor talenter eller evner (*endowments*) som har med omstendigheter utenfor individets kontroll å gjøre. Fleurbaeys prinsipp aktualiserer spørsmålet om belønning – i hvilken grad man kan belønne innsats uten å belønne talent.

Tungodden og Cappelen (2002/2003) analyserer dette ved å se på individer som ikke endrer sin innsats. De studerer effekten på disse individenes inntekt etter skatt av at andre endrer innsatsen sin. For å fokusere på *the ethics of responsibility* – at aktørene fortjener belønning for innsats selv om denne er avhengig av talent – gjennomfører de analysen med et første beste skattesystem slik at kompensering for talent ikke har insentiveffekter. Tungodden og Cappelen analyserer tre ulike effekter som en økning i innsats kan ha på andre – ingen effekt verken negativ eller positiv og en avveining mellom disse to effektene, og de viser at valg av kompensasjonssystem avhenger av disse effektene.

Dersom innsatsen et individ bidrar med avhenger av vedkommendes talent, bryter dette med prinsippet om full kompensasjon. I fall én person øker sin innsats slik at total inntekt før skatt øker, er det bare denne personen som skal motta økt inntekt etter skatt – med andre ord ingen kompensasjon. Det er ikke mulig både å la hvert individ få verdien av sitt marginalprodukt og å kompensere for ulikhet. (Tungodden 2005, side 7). «However, if the reward from effort differs from the increase in one's pre-tax income, some individuals must experience an increase or a decrease in post-tax income as a result of an increase in effort by others. .... Restrictions on who should be affected and how they should be allowed to be affected have important implications on our choice of redistributive mechanism.» (Cappelen og Tungodden 2002/2003, side 16).

At aktørene fortjener belønning for innsats uansett om belønningen har insentiveffekt eller ikke, er et brudd med tradisjonell velferdsøkonomi. Cappelen og Tungodden analyserer sammenhengen mellom ansvar og belønning med utgangspunkt i at det ikke bør kompenseres for ulik innsats. Rawls antar at fordelingen av talenter er gitt i et «natural lottery», og at evnen til å gjøre en innsats også er et talent og således et produkt av «the natural lottery». Da er det ikke gitt at aktørene fortjener de talentene de har, og følgelig fortjener de heller ikke belønning for innsats. For Tungodden og Cappelen er fortjeneste å bli belønnet på grunnlag av den innsatsen man har ytt (er ansvarlig for), og man skal ikke holdes ansvarlig for mer enn det man har forårsaket ved egne valg. Metoden Tungodden foreslår for å skille innsats per se fra innsats avhengig av talent, går ut på å se på konsekvenser av *lik økning* i innsats. Dersom dette medfører ulike konsekvenser skyldes det ulikt talent, som er utenfor individenes kontroll, og som de da heller ikke er ansvarlige for, og som de heller ikke skal belønnes for.

4 OPPSUMMERENDE KOMMENTAR

Artikkelen belyser sammenhengen mellom rettferdighet og ansvar. Økonomisk analyse av samfunnsøkonomisk velferd har over tid tatt opp i seg elementer fra politisk filosofi slik at kravet til rettferdighet ikke lenger bare er å forstå som et krav til lik velferd operasjonalisert som lik inntekt. Videre har økonomisk analyse også tatt opp i seg elementer fra politisk filosofi

slik at det antas at økonomiske aktører til en viss grad er ansvarlig for egen livssituasjon. Artikkelen konkretiserer og klargjør hvilke forhold det kan være rimelig å anta at vi bør være ansvarlige for. Én måte å vektlegge ansvarlighet på i normativ økonomisk analyse er å anbefale omfordeling for å jevne ut ulikheter slik at omfordelingen ikke avhenger av de faktorene som individet har kontroll over (i betydningen har ansvar for). Dersom et individ er ansvarlig for utfallet av en sak, bør ikke dette utfallet være grunnlag for omfordeling. Dette omfordelingsprinsippet kaller Fleurbaey (1995a) *the principle of natural reward*. Omfordelingsprinsippet som Tungodden (2005) kaller *the ethics of responsibility* innebærer det samme; det bør ikke kompenseres for ulik innsats. Videre bør det kompenseres for faktorer som individet ikke har kontroll over (i betydningen har ikke ansvar for). Individer med samme ansvar bør være jevnbyrdige etter en eventuell omfordeling. Dette omfordelingsprinsippet kaller Fleurbaey (1995a) *the principle of compensation*. Tungodden (2005) kaller dette omfordelingsprinsippet *the ethics of compensation*. Å skille mellom anliggender individene er ansvarlige for og anliggender de ikke er ansvarlige for, handler imidlertid ikke bare om å avgrense *hva* som bør omfordeles eller *hva* det bør kompenseres for, men også om *hvordan* omfordelingen bør realiseres. Jeg går derfor videre i artikkelen og kobler ansvarlighet opp mot ulike omfordelingsmekanismer slik som for eksempel Dworkin, Roemer og Tungodden har gjort det.

Referanser:

- Anderson, Elisabeth S. (1999) «What is the Point of Equality?» *Ethics* 109: 287-337.
- Arneson, Richard J. (1989) «Equality and Equal Opportunity For Welfare» *Philosophical Studies* 56: 159-194.
- Arneson, Richard J. (1999) «Egalitarianism and Responsibility» *The Journal of Ethics* 3: 225-247.
- Arrow, Kenneth J. (1950) «A Difficulty in the Concept of Social Welfare», *Journal of Political Economy* Vol. 58 Issue 4: 328–346.
- Binmore, Ken (1994) «*Playing Fair*». MIT Press Cambridge, Massachusetts, London.
- Cappelen, Alexander W. og Tungodden, Bertil (2002/2003) «Responsibility and Reward» *Public Finance Analysis, Vol. 59 Issue 1:120-141*.
- Cohen, G. A. (1989) «On the Currency of Egalitarian Justice» *Ethics* 99: 906-944.
- Dworkin, Ronald (1981a) «What is Equality? Part 1: Equality of Welfare» *Philosophy and Public Affairs* 10: 283-345.
- Dworkin, Ronald (1981b) «What is Equality? Part 2: Equality of Resources» *Philosophy and Public Affairs* 10: 185-246.
- Fleurbaey, Marc (1994) «On fair compensation» *Theory and Decision* 36: 277-307.
- Fleurbaey, Marc (1995a) «Equality and Responsibility» *European Economic Review* 39: 683-689.
- Fleurbaey, Marc (1995b) «Equal Opportunity and Equal Social Outcome» *Economics and Philosophy* 11: 25-55.
- Fleurbaey, Marc (1995c) «The Requisites of Equal Opportunity» *Social Choice, Welfare and Ethics chapter 2: 37-53*.
- Hurley, Susan L. (1999) *Justice, Luck and Knowledge*.
- Nagel, Thomas (1991) *Equality and Partiality*. Oxford University Press.
- Pojman, Louis P. og Westmoreland, Robert (2000) *Equality – Selected reading*.
- Rawls, John (1971) *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
- Roemer, John E. (1985) «Equality of Talent» *Economics and Philosophy* 1:151-187.
- Roemer, John E. (1993) «A Pragmatic Theory of Responsibility for the Egalitarian Planner» *Philosophy and Public Affairs* 22: 146-66.

- Roemer, John E. (1994) *Egalitarian Perspectives. Essays in Philosophical Economics*. Cambridge University Press.
- Roemer, John E. (1998) *Equality of Opportunity*. Harvard University Press.
- Scanlon, T. M. (1986) «Equality of Resources and Equality of Welfare: A Forced Marriage?» *Ethics* 97: 111-118.
- Sen, Amartya (1979) «Equality of what?» *Tanner Lecture on Human Values*. Stanford University.
- Sen, Amartya (1992) *Inequality Reexamined*. Harvard University Press.
- Tungodden, Bertil (2005) «Responsibility and Redistribution: The Case of First Best Taxation» *Social Choice and Welfare*, Vol. 24, Number 1:33-44.
- Varian, Hal R. (1985) «Dworkin on Equality of Resources» *Economics and Philosophy*, 1: 110-125.